

УДК 94(477)«1931/1939»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.22>

МИКИТА ХРУЩОВ ПРО ОСОБИСТІ ВІДНОСИНИ В КОЛІ ВИЩИХ КЕРІВНИКІВ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 30-Х РОКІВ ХХ СТ.

Сергієнко Сергій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та археології

Східноукраїнського національного університету

імені Володимира Даля

ORCID ID: 0000-0002-9761-0897

На основі мемуарів М. Хрущова, який наприкінці 1930-х років очолював Україну, висвітлені особисті стосунки в колі вищого керівництва республіки. Автор з самого початку зазначив, що в двадцять роки Й. Сталін саркастично характеризував особисті відносини на самій верхівці української влади. У зв'язку з цим у статті наголошено, що і в Москві були неприємні особисті стосунки між вищими керівниками. Показано, що М. Хрущов перед тим, як приступити до роботи очільника України, підбирав кадри до свого апарату управління. При цьому він звертав особливу увагу на характер людини, що кінцем кінцем визначало її особисті стосунки з оточенням. Йшов 1938 рік. У розпалі були масові політичні репресії, які під керівництвом Сталіна проводив НКВД. Хрущов потрапив в Україні в дуже непросту ситуацію, пов'язану з тим, що керівник українського НКВД А. Успенський фактично міг ігнорувати його вказівки. Це відразу створило неприємні особисті стосунки між ними. Хрущов, як він пише, намагався захистити українських інтелігентів і йшов на конфлікт з очільником НКВД. Він же визнає, що в багатьох випадках був безсилий зупинити свавілля чекістів, однак, коли до справи втручався Й. Сталін, то НКВД його волю виконувало беззастережно. Для Хрущова ж місцева НКВД влаштувало «спектаклі» з метою довести, що звинувачення проти громадян є цілком законними. У керівних колах України панував страх, підозріливість, що породжувало відповідні особисті стосунки. Хрущов зокрема підкреслив, що будь-яка підозра в нелояльності до так званої «генеральної лінії партії» ставила людину в коло потенційних ворогів народу. Особисті відносини з такою особою, не дивлячись на її попередні заслуги, були неприємними або ж просто обривалися. Автор зазначає, що недовіра один до одного, підозріливість у вищому керівництві, яка сформувалася саме в тридцять роки, перейшла і в наступні десятиліття більшовицького правління.

Ключові слова: Хрущов, Сталін, Каганович, особисті відносини, НКВД, спілкування.

Serhiienko Serhii. Nikita Khrushchev on personal relationships among the top leaders of Ukraine at the end of the 30s of the 20th century

Based on the memoirs of N. Khrushchev, who was the leader of Ukraine at the end of the 1930s, personal relationships among the top leaders of the Republic are highlighted. From the very beginning, the author notes that in the twenties, J. Stalin sarcastically characterized personal relationships at the very top of the Ukrainian government. In this regard, the article emphasizes that there were hostile personal relationships among the top leaders in Moscow as well. It is shown that before starting his work as the head of Ukraine, N. Khrushchev selected personnel for his management apparatus. At the same time, he paid special attention to a person's character, which ultimately determined his personal relationships with others. In 1938 mass political repressions by the NKVD under Stalin's leadership were in full swing. N. Khrushchev found himself in a very difficult position in Ukraine because the head of the Ukrainian NKVD A. Uspensky could actually ignore his instructions. That immediately led to hostile personal relationships between them. N. Khrushchev, as he wrote, tried to protect Ukrainian intellectuals and came into conflict with the head of the NKVD. He admitted that in many cases he was powerless to stop the arbitrariness of the Chekists, however, when J. Stalin intervened in the case, the NKVD carried out his will unconditionally. For N. Khrushchev, the local NKVD staged "performances" in order to prove that the charges against the citizens were completely legal. Fear and suspicion prevailed in the leadership of Ukraine, which gave rise to the corresponding personal relationships. In particular, N. Khrushchev emphasized that any suspicion of disloyalty to the so-called "general line of the party" placed a person in the circle of potential enemies of the people. Personal relationships with such a person, regardless of their previous merits, were unfriendly or simply broken. The author notes that distrust of each other, and suspicion of the top management formed in the 1930s carried over into the subsequent decades of the Bolsheviks' rule.

Key words: Khrushchev, Stalin, Kaganovich, personal relationships, NKVD, communication.

Так склалося, що свої спогади про діяльність на теренах України в якості її найвищих керівників у 20–30-і роки ХХ ст. змогли залишити лише дві особи: Л. Каганович і М. Хрущов. Спогади М. Кагановича щодо його роботи в Україні в 20-і роки написані у стилі «Краткого курса истории ВКП(б)» і можуть служити в якості додатку до нього. Мемуари ж М. Хрущова відображають особисту позицію

автора і його оцінки часто не співпадають з оцінками «Краткого курсу...», хоч основна його ідея – «ми наш, ми новий світ збудуємо» – тяжіє і над мемуарами Хрущова. Але це не знижує цінності свідчень, виказаних М. Хрущовим і в цілому можна погодитися з його думкою, що «пройде час, і буквально кожне слово людей, котрі жили в нашу добу, стане «на вагу золота» [8]. Враховуючи те, що це єдині свідчення вищого керівника України 1930-х років (за виключенням матеріалів допитів в НКВД, які з відомих причин не можуть бути об'єктивними), то можна вважати, що спогади М. Хрущова більш ніж «на вагу золота», бо відображають стан справ з точки зору людини, яка мала всебічну інформацію про життя вищого керівництва України того часу. Потрібно відмітити, що деякі колишні соратники Хрущова зустріли появу його мемуарів дуже недоброзичливо. Коли Л. Каганович спитав думку В. Молотова щодо них, то отримав таку відповідь: «Це антипартійний документ». Л. Каганович погодився з В. Молотовим і додав: «Хрущов виявився не простим хамелеоном, а «рецидивістом» троцькізму» [5]. Автор не вважає таку оцінку об'єктивною і спробує на основі мемуарів М. Хрущова висвітлити особисті відносини в колі вищого керівництва України наприкінці 1930-х років. Не зважаючи на те, що на сьогоднішній день наукових робіт, присвячених подіям тієї епохи, цілком достатньо [1; 2; 6; 7; 10], подібної праці серед історичних досліджень не виявлено. Знання особистих відносин керівників України в тридцять роки у певній мірі допоможуть історикам більш об'єктивно висвітлити події зазначеного періоду, що дозволить сьогоднішнім очільникам України використати досвід минулих літ.

Відносини вищих керівників України в 1925 році саркастично охарактеризував Й. Сталін. Він сказав Л. Кагановичу, який мав очолити ЦК КП(б)У: «В Політбюро ЦК КП(б)У є 14 думок». На здивоване запитання Л. Кагановича, як може бути 14 думок, коли в Політбюро всього 7 членів? Сталін відповів: «Спочатку один член Політбюро розходиться з іншим – виходить 7 думок, а потім кожний член Політбюро розходиться сам з собою – виходить ще 7 думок, а в цілому 14 думок» [5]. Дане свідчення говорить, що відносини були далеко не дружніми, хоча можна припустити, що Сталін дещо спотворено відобразив реальність. Та не можна не врахувати народну мудрість, яка констатує: де два українці, там три гетьмани. Цілком можливо, що сталінська характеристика не була знущальною видумкою, а з'явилася на основі певних фактів. Для справедливості слід зазначити, що подібні відносини були не рідкістю не тільки в українській верхівці. Ось як змальовує М. Хрущов обговорення військових проблем в 1938 році в Москві в Головній військовій раді Червоної армії. Головуючий нарком оборони К. Ворошилов розпочав засідання. Далі «подав голос Кулик, виступав сумбурно, не можна було розібрати про що по суті говорив, тому що гарячився, погано формулював свої думки, кричав. Відразу піднявся бедлам, атмосфера закипала. Після нього ще більш сумбурно виступив Щаденко. Він також почав жестикулювати і кричати. Ворошилов його зупиняє, а він кричить на Ворошилова, різко заперечує. Закінчив він, виступає Мехліс... Він із ще більшою гарячковістю доводить свою правоту. Всі заговорили відразу, хто в ліс, хто по дрова. Ворошилов то мирить їх, то сам кричить. На мене це все справило враження несерйозної організації несерйозних людей, які не можуть дієво вирішувати питання оборони країни» [8]. Судячи з контексту спогадів, таке засідання не було виключенням із правил. Таким чином, можна говорити, що і московські вищі керівники демонстрували безлад у відносинах.

Як тільки М. Хрущов з очільниками ЦК ВКП(б) в 1938 році почав підбирати собі кадри для роботи в Україні, він намагався розкрити характер майбутнього колеги, що було дуже важливим для налагодження нормальних особистих відносин. Кадри підбиралися в Москві із числа українських більшовиків, котрих, як зазначав М. Хрущов, «було багато». Стало питання про другого секретаря ЦК КП(б) У. На цю дуже важливу посаду підібрали М.О. Бурмистенка. Хрущов з ним познайомився, і він справив дуже добре враження, «ми зійшлися з ним характерами» [8]. Тобто для особистих відносин була добра основа. Йшов 1938 рік. Кадровий голод був страшний. «Україною немов Мамай пройшов, не було... ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів» [8]. У цей же час очільник українського НКВД А.І. Успенський «буквально завалив ЦК доповідними записками про «ворогів народу». Арешти продовжувалися» [8]. Тут слід відмітити, що голову українського НКВД підбирав не Хрущов, а московські керівники. Вже один цей факт свідчить про неминучу недовіру в особистих відносинах, які з самого початку були напруженими. Очільник НКВД наполягав на арешті М. Рильського, звинувачуючи відомого поета в націоналізмі. Хрущов намагався втлумачити завзятому чекісту, що «не можна кожного українця, котрий розмовляє українською мовою, вважати націоналістом. Ми ж в Україні» [8]. Слід нагадати, що в Росії в ці роки не було гучних звинувачень у російському націоналізмі, а в Україні так званий «буржуазний націоналізм» був дуже тяжким звинуваченням, який часто тягнув за собою вищу міру покарання – розстріл. Тому керівники України боялися потрапити в «націоналісти» і з пересторогою ставилися до тих, хто був запідозрений у цьому. Успенський же намагався нависити ярлик націоналіста на будь-якого авторитетного українця. Напруга у відносинах

Хрущова з Успенським наростала. Коли ж А. Успенський заточив до в'язниці композитора К. Данькевича, М. Хрущов під тиском української музичної громадськості поставив А. Успенському вимогу звільнити К. Данькевича. І тут Микита Сергійович виказує цікаву деталь: «Не пам'ятаю, звільнили його (К. Данькевича) за моєю вказівкою чи ж я доповідав Сталіну». Тобто визнає, що Успенський міг не рахуватися з думкою лідера українських більшовиків, а волю Сталіна виконував беззаперечно. Хто хоч трішки знайомий з відносинами керівників, той знає, що «перша справа для генерала – нагнути підлеглого». Коли ж «нагнути» не вдається, то це означає, що підлеглий фактично поза межею впливу формального керівника. Особисті стосунки в такому разі не можуть бути приязними. А. Успенський часом відверто ігнорував вказівки головного більшовика України. Нагляд з боку лідера українських більшовиків за діяльністю місцевого НКВД був формальним і він в своїх мемуарах це визнає. Якимось при розслідуванні однієї із справ «ворога народу» Хрущов сказав, щоб не розстрілювали підозрюваного, доки не проясняться всі обставини. Однак підозрюваний був розстріляний, хоч всі обставини справи не були розкриті. М. Хрущов прямо запитав А. Успенського: «Чому ви так зробили? Я ж просив вас зберегти його». Яка була відповідь Успенського, Хрущов замовчує. Можна здогадатися, що не дуже правдива. Якимось безпосередньо вплинути на Успенського в цьому питанні Хрущов явно не міг [8]. Але коли виявилось, що рвучкі чекісти знахабніли так, що почали писати сценарій справи «ворогів народу» ще до її відкриття і «підганяти» на роль зрадника голову Раднаркому України Д. Коротченка, то Хрущов змушений був звернутися за допомогою до Сталіна. Після цього декількох «сценаристів» із НКВД України розстріляли. Тут, вважає Хрущов, зіграло роль те, що Сталін знав Коротченка особисто і не повірив, що він може бути зрадником. Якби не це, «то результат для Коротченка був би сумним» [8].

Голова українського НКВД не соромився у відносинах з лідером України розігрувати «спектаклі», які мали довести, що чекісти не роблять помилок. В Україні розслідувалася дуже гучна справа про отруєння коней. Потрібно врахувати, що коні тоді були головною тягловою силою і основою кавалерії, що відіграла важливу роль у військових планах. Апарат А.І. Успенського досить швидко знайшов «винуватців-отруювачів» – професора Харківського ветеринарного інституту і директора Харківського зоотехнічного інституту. Хрущов поставив під сумнів таке «викриття». За його ініціативи були проведені дослідження, які вказували на сумнівність доказів обвинувачення. Однак, коли Хрущов сам допитав підозрюваного, то професор, незважаючи на те, що найвища посадова особа республіки по суті підказувала йому, що він не винний, «не тільки не скористався цим, але все зробив для того, щоб підтвердити покази і довести правоту своїх катів-чекістів, які примусили його дати брехливі свідчення» [8], хоча «отруювач» знав про свій неминучий розстріл. Лише пізніше Хрущов зрозумів в чому була справа. Коли йшов допит, Успенський як хазяїн кабінету сів за свій стіл. Хрущов сів навпроти професора, а за Хрущовим стояв слідчий у справі – дуже міцної статури і високого зросту молодий чоловік. Саме він за спиною Хрущова «підбадьорював» професора говорити те, що потрібно слідству. Хрущов відмічає: «...Я здійснював якби партійний контроль. Який же тут контроль, коли партійні органи самі потрапили під контроль тих, кого повинні були контролювати?» [8]. Звичайно, що за таких умов відносини з А. Успенським не могли бути доброзичливими.

Мемуари Хрущова свідчать, що особисті відносини в керівництві України в той час були не дуже товариськими. С. Косіора, який десять років очолював КП(б)У, проводжали в Москву на нову роботу «доволі сухо». Не менш «сухими» були відносини з головою ВУЦВК України Г. Петровським. «Григорій Іванович Петровський морально почував себе в той час в Україні дуже погано». Його зять був розстріляний, а син сидів у в'язниці. У вищих керівників склалася думка, що Г. Петровський «не твердо стоїть на позиціях генеральної лінії партії», тому відношення до нього було насторожене. Як вважає М. Хрущов, ця настороженість йшла від Сталіна. Не дивно, що і сам Хрущов відносився до Г. Петровського з насторогою [8]. Керівник України М. Хрущов настільки був залежний від Сталіна, що без його дозволу навіть не наважився поздоровити свого колегу Г. Петровського з 60-річчям. Ось як він сам про це говорить: «Я сказав Сталіну, що наближається 60-річчя Григорія Івановича і потрібно б його відмітити, тому хочу запитати, як це зробити? Він подивився на мене: «60 років? Добре. Влаштуйте на його честь обід у себе. Запросіть його з дружиною і членів його родини, а більше нікого». Хрущов зробив так, як забажав Сталін: влаштував обід у себе на дачі, на який запросив Г. Петровського з сім'єю. Обід пройшов доволі напружено. Як зізнається Хрущов, веселими не були ні він, ні його гість. Г. Петровський швидко розпрошався і пішов додому [8]. Такі були особисті відносини у вищих керівників України в ті роки.

Визначальною рисою стосунків вищих керівників України була підозріливість. «У той час проходило бурхливе розшукування всіляких родоводів, щоб не бути ошуканим, щоб не затесалися в наші

лави якісь вороги», підкреслює Хрущов і наводить випадок з С.Б. Задіонченком, який в 1938 році був переміщений з посади голови Раднаркому Російської Федерації на посаду секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У. У вищих колах України виникла підозра, що С. Задіонченко не той, за кого він себе видає. Розібратися доручили другому секретарю ЦК КП(б)У М. Бурмистенку, який був давнім знайомим С. Задіонченка і вмів, як наголошує Хрущов, бути делікатним у таких випадках. М. Бурмистенко в дружній бесіді з С. Задіонченком поставив питання про його дійсну біографію. Задіонченко відкинув всі підозри. Тоді «товариші по партії» залучили до справи співробітників НКВД, а ті швидко розкрили істину. С. Задіонченко від народження мав прізвище Зайончик. Нове прізвище він отримав у червоноармійській частині в роки громадянської війни, коли був ще підлітком. Тоді розмову із С. Задіонченком провів сам Хрущов, який у спілкуванні називав людей, навіть близьких, на ім'я та по батькові, а малознайомих на прізвище і завжди на «Ви» [8]. С. Задіонченко відразу зізнався, що він не українець, а єврей і зарідав. Хрущова, мабуть, зворушило ридання колеги і він закінчив розмову цілком миролюбно, але попередив С. Задіонченка, що справа в НКВД і потрібно підключити до вирішення проблеми ЦК ВКП(б) [8]. Хрущов зателефонував Г. Маленкову, який відав кадрами ЦК, але той порадив розказати все Сталіну. Коли ж Хрущов приїхав до Москви, то Г. Маленков його попередив, що М. Єжов – голова НКВД вважає, що С. Задіонченко не єврей, а поляк. Тоді в кожному полякові бачили ворога. Справа приймала загрозливий характер. Хрущов звернувся до Сталіна. Той вислухав доволі спокійно, лише зауважив, що Задіонченко – дурень, потрібно було відразу все розказати і нічого б не було. Він порадив Хрущову, якщо той не має сумніву в чесності Задіонченка, захищати його. Хрущов заявив, що буде захищати за підтримки Сталіна. Він добре розумів, що без Сталіна змінити думку очільника НКВД неможливо. І якщо Сталін не дасть вказівки, то не дивлячись на добрі особисті стосунки Хрущова із Задіонченком, НКВД останнього знищить.

Про стан особистих відносин у вищому керівництві України говорить і наступний випадок. Коли М. Хрущов формував свою команду для роботи в Україні, встало питання про наркома (міністра) торгівлі. Хрущов попросив Сталіна дозволити взяти з Москви на цю посаду П.В. Лукашова, якого добре знав. Сталін погодився. Наркомом П. Лукашов пропрацював зовсім недовго, його заарештували як ворога народу. Але захищати П. Лукашова Хрущов не став, хоча, як сам пише, «дуже поважав його... довіряв йому» [8]. Потрібно зазначити, що в даному випадку Хрущов показує себе в невігідному світлі. Він відмовився захищати людину, яку добре знав і мав приязні стосунки, а П. Лукашов у НКВД навіть під жорстоким катуванням, яке зробило його інвалідом, не погодився підтвердити версію чекістів, що Хрущов є керівником підпільної антирадянської організації [8]. Добрі особисті стосунки у даному випадку не стали для Хрущова стимулом протистояти думці НКВД.

Але, коли справа не стосувалася НКВД, М. Хрущов міг відстояти інтереси людини, з якою був у добрих відносинах. Так було з академіком Є.О. Патonom. Хрущов пише, що «був буквально зачарований зустріччю і бесідою з Патonom...» [8]. І коли завідувач відділом пропаганди ЦК КП(б)У прийшов до Хрущова зі скаргою, що Є. Патон виразив неповагу до ЦК, а саме: покинув без усяких пояснень нараду вчених, зібрану ЦК КП(б)У, Хрущов не підтримав свого завідувача, а став на бік Патона, і таким чином врятував його від неприємностей [8]. Однак, у цілому можна констатувати, що коли між вищими керівниками України існували нормальні особисті відносини, їх в будь-який момент могло зруйнувати втручання карального апарату держави, який повністю був у руках диктатора. Таким був неминучий результат жорсткого централізму. Навіть особисті взаємини керівників були під контролем верховного правителя. Потрібно зазначити, що така практика існувала і в подальші роки. Особисті взаємини вищих керівників суворо контролювалися. М. Горбачов згадує, що коли в кінці сімдесятих років він став секретарем ЦК КПКР, то «здавалося, що порядки «царського двору» мені відомі. Але лише в столиці я переконався, що все виглядає набагато складніше, ніж я уявляв. Тільки з часом вдалося вловити тонкощі і нюанси відносин «на вершині» [3]. Виявилось, що на особисте спілкування найвищих посадовців поза межами офіційних обов'язків очільник держави дивився з підозрою. «Зустрічі і походи в гості не віталися – мало чого...» [3]. Якось М. Горбачов, вже будучи членом політбюро ЦК КПКР, вирішив запросити в гості свого земляка, також члена політбюро ЦК Ю. Андропова, з яким був у добрих стосунках. Але на подив Горбачова Андропов відмовився, мотивуючи це тим, що вже завтра почнуть пересудити: хто? де? навіщо? що обговорювали? Збентежений Горбачов намагався довести, що це не так. Андропов впевнено відповів: «Саме так. Ми з Тетяною Пилипівною (*дружина Андропова, автор статті*) ще будемо йти до тебе, а Леоніду Іллічу (*Брежнєву, автор статті*) уже почнуть доповідати. Говорю це, Михайле, насамперед для тебе». Ю. Андропов добре знав обставини, він багато років очолював КДБ СРСР. З тієї пори, підкреслив М. Горбачов, бажання запрошувати до себе або ж бути запрошеним до будь-кого із колег по політбюро чи секретаріату ЦК не виникало [3].

Недовіра один до одного пронизувала особисті стосунки керівників вищого рівня особливо в другій половині тридцятих років. Вони знали, що НКВД збирає на них «матеріал». Але Сталін намагався представити справу так, ніби органи НКВД діють самостійно і він не має на них впливу. Коли М. Хрущов, будучи очільником України, поскаржився Сталіну, що на нього НКВД збирає компромат, Сталін відповів: «Так, бувають такі перекручення. І на мене також збирають матеріал» [8]. Матеріал збирали на все вище керівництво окрім Сталіна. Коли, наприклад, М. Хрущов вирішив призначити на посаду прокурора УРСР Руденка Р.А., то в особовій справі зазначили, що і на нього є показання ворогів народу і тому «потрібно стежити за ним» [8]. Можна лише уявити собі атмосферу спілкування в таких умовах, коли ніхто не впевнений у тому, що за тобою не стежать, а коли стежать, то дуже вірогідні тяжкі наслідки.

Подібний стан був і в Москві. Хрущов свідчить, що коли в 1938 році зайшла мова про призначення першим секретарем Московського міського партії О.С. Щербакова, виявилось, що на нього є правдоподібні свідчення про його ворожу діяльність. Постало питання, як бути. Сталін «ходив, ходив, думав, а потім каже: «Давайте так. Призначимо все ж таки Щербакова, але до Щербакова необхідно приставити другим секретарем московську людину, яку б ми добре знали, і йому потрібно сказати, що є матеріали про те, що Щербаков пов'язаний з ворогами народу, і попередити, щоб він стежив за ним» [8]. Ось на такій основі і будувалося особисте спілкування керівних кадрів. Як зазначає М. Хрущов: Сталін «любив нацьковувати» вищих керівників один на одного [9]. Історики знають, що подібне «нацьковування» не є винаходом Й. Сталіна, а є давнім принципом авторитарних правителів – розділяй і володарюй.

Однак, Сталін при бажанні міг виступити і гостинним хазяїном і цікавим співбесідником. Хрущов якось приїхав з України в Москву, і Сталін відразу запросив його до себе на дачу. Хрущов поспів якраз на обід. Стіл був накритий на веранді. Обід був простий – картопляний суп. Сталін запропонував гостю випити чарку горілки. Хрущов відмовився, а Сталін силувати не став. Обідали без горілки [8]. Певний час такі обіди були нормою. «Заходиш, привітаєшся, він (*Сталін, автор статті*) говорить: «Хочете їсти? Сідайте». А «сідайте» – це значить бери тарілку (тут же стояла супниця), наливай собі, скільки хочеш, і їж. Хочеш випити – бери графин, наливай чарочку, випивай. Якщо хочеш другу, то вирішуй сам, як кажуть, душа міру знає. Не хочеш, можеш і не пити... Але наступив і такий час, коли ти не тільки не хочеш пити, а тебе просто вивертає, тебе ж заливають, наливають тобі спеціально. Так, і це вмів робити Сталін» [8]. Хрущов прямо вказує, що Сталін нерідко спеціально споював гостей, щоб вони «розв'язали язика». Коли в кінці сорокових років Сталін запросив до себе на дачу першого секретаря ЦК КП(б)У Л.Г. Мельникова і голову Ради міністрів України Д.С. Коротченка, він їх щедро пригощав алкоголем. Вони охоче випивали – вважали за честь, що їх пригощає сам Сталін. Хрущов сидів і нервував, він добре знав, що Сталін хоче напоїти гостей до такого стану, коли б вони виказали те, що в тверезому вигляді ніколи б не сказали. Сталін досяг своєї мети, гості «розв'язали язика і почали теревенити». Хрущов нервував тому, що він відповідав у політбюро ЦК ВКП(б) за Україну і в свій час рекомендував Л. Мельникова на посаду лідера українських більшовиків [9]. Такий стан особистих відносин сягав корінням тридцятих років.

Бувало, що «вождь» в бесідах з Хрущовим жартував з того чи іншого приводу. Хрущов підтримував жартівливий тон [8] і дотепно розповідав Сталіну смішні історії, у тому числі, і з українського фольклору. Зокрема таку. Жив в одному селі «дуже розумний» Опанас, який займався тим, що придумував кожного разу щось нове. Якось вночі він будить дружину і каже їй: «Тетяно, вставай, придумав я нове: коли зібрати зі всього села сокири, та вирубати ополонку на річці, та кинути ті сокири в ту ополонку, от булькне, аж на все село чутно буде». Схоже, Сталіна ця історія розсмішила і потім він часто зустрічав Хрущова словами: «Ну скажи, Микито, що сьогодні булькне» [5]. У зв'язку з цим потрібно відмітити, що Сталін в особистому спілкуванні з оточенням, у тому числі і з керівниками України, часто давав їм прізвиська, пов'язані з певними фактами біографії підлеглих. Так Д.С. Коротченка він називав «самуяром». Пішло це від того, що на XVIII з'їзді правлячої партії Д. Коротченко у виступі обмовився і сказав: «Ми цим самуярам дамо перцю!». Малися на увазі японські самураї [8]. М. Хрущов свідчить, що панібратське відношення Сталіна до підлеглого говорило про його добре ставлення до даної людини. Так, він міг жартома називати помічника М. Хрущова «боярин Шуйський». Хрущов, підлаштовуючись під вождя, часом говорив: «Ось у мене є в секретаріаті боярин Шуйський» [9].

Як відмітив М. Джилас, Сталін жартував зі своїми підлеглими, але «ніколи не жартує над самим собою. Він жартує тому, що йому подобається спускатися з олімпійських висот – показати, що він жива людина серед людей, час від часу нагадати, що особистість без колективу – ніщо» [4, с. 80]. Гумор Сталіна, на думку М. Джиласа, був головним чином інтелектуальним і тому незграбним і цинічним,

гумор Хрущова був відверто народним і тому часто вульгарним, але живим і невичерпним [4, с. 89]. Особисті стосунки керівників проявлялися в даному випадку, як дружні, з елементами підлабузництва до «начальства», хоча, як зазначає Хрущов, Сталін формально засуджував підлабузництво до себе, але було видно, що воно йому до вподоби [9]. Однак, коли настрій у Сталіна змінювався, він міг у всій красі показати власний крутий норов і швидко примусити, як сказав поет, «тонкошіїх вождів», виконувати будь-яку його волю. Про це в мемуарах М. Хрущова є чимало свідчень.

На особисті відносини керівництва України впливав і такий екзотичний фактор, як кількість підприємств, котрим присвоєно ім'я певного керівника. Хрущов свідчить: «Тоді було модно серед членів Політбюро (та і не тільки Політбюро) давати свої імена заводам, фабрикам, колгоспам, районам, областям тощо... Нездорове навіть таке було змагання, чиє ім'я буде присвоєне більшій кількості підприємств чи колгоспів» [8]. Подібне змагання, схоже, не сприяло приязним стосункам у колі керівників України, оскільки породжувало суперництво марнославства з усіма його наслідками.

Коли у вересні 1939 року західноукраїнські землі ввійшли до складу УРСР, М. Хрущов інспектував діяльність радянських чиновників на нових теренах. Тоді головою Львівського ревкому був призначений перший секретар Вінницького обкому КП(б)У Г.К. Міщенко. М. Хрущов з ним зустрівся. Потім в особистій бесіді виразив свою думку щодо поведінки Г. Міщенка за нових обставин: «Ви породжуєте погане враження не тільки щодо себе, але і щодо радянських органів влади, щодо всіх наших людей, створюєте уяву, що ми боягузи». Справа в тому, що Г. Міщенко, будучи дуже міцної статури і високого зросту, приймав місцевих мешканців одягнутим у кожух, зверху якого була натягнута шинель, із шинелі стирчали два револьвери. М. Хрущов поставив вимогу одягнутися більш пристойно і сховати револьвери. Г. Міщенко знітився і почав виправдовуватися, що своїм виглядом він демонструє власну «революційність» і «непохитність». Але, як зазначає Хрущов, Міщенко «виражав явне нерозуміння моїх претензій» [8]. В результаті спілкування з М. Хрущовим Г. Міщенка повернули на його попередню посаду у Вінниці.

Хрущов констатує, що в тридцяті роки притримувалися правила – говорити людині тільки те, що її стосується [8]. У вищому керівництві склалася така практика: якщо тобі не говорять, то й не питай, значить Сталін вважає, що ці питання тобі знати не обов'язково.

Сталін, наприклад, ніколи не торкався в своїх бесідах з Хрущовим військових питань. Лише єдиний раз говорив на цю тему з очільником України в кінці 1940 чи на початку 1941 року. Бесіда проходила на «ближній» дачі Сталіна і носила характер особистого спілкування. Сталін, коли Хрущов приїхав на дачу, лежав одягнутий на кушетці і читав. Привіталися. Сталін сказав, що почуває себе погано. Тут же став розказувати про військові справи. «Схоже, йому необхідний був співбесідник. Його дуже гнітило, що він один. Так я думаю. Як правило, в нього не з'являлося внутрішньої потреби обмінюватися з будь-ким думками з питань військового характеру. Він був далеким від цього, тому що, мабуть, дуже високо цінував свої здібності і низько оцінював їх у інших» [8]. Тобто існував негласний поділ вищого керівництва за рівнем довіри і цей рівень визначався Сталіним [8]. Звичайно, це не могло не впливати на особисті стосунки між керівниками. Однак, можна з чималою долею впевненості говорити, що будучи очільником України, Хрущов використовував також таку практику відносно свого оточення, хоча б тому, що Сталін для нього в ті роки був зразком мудрого керівника, про що він неодноразово наголошує в своїх спогадах.

Як могли змінитися особисті відносини керівників у результаті впливу Сталіна, говорить наступний факт. В Україні у 1920-і роки працював талановитий журналіст Фурер В.Я., який проявив себе як здібний організатор і хороший пропагандист. Його в тридцяті роки запросили на роботу до Москви, де він став завідувачем агітмасовим відділом міського комітету ВКП(б). Його вже планували перемістити на більш високу посаду, але раптом він покінчив життя самогубством. При огляді місця події знайшли великого листа Й. Сталіну. Лист вміщав, головним чином, виправдувальні факти по відношенню до заарештованого незадовго замісника наркома шляхів сполучення Я.А. Лівшиця. В. Фурер вважав, що арештовують чесних комуністів і він наважився на самогубство, оскільки не міг примиритися з арештами і стратами невинних людей. У листі давалися схвальні характеристики всім членам політбюро і особисто Сталіну. Хрущов передав цього листа своєму колезі Л. Кагановичу, з яким був у гарних відносинах. Каганович зачитав листа вголос. При цьому він плакав, навіть ридав і довго не міг заспокоїтися. Потім сказав Хрущову: «Ви напишіть маленького листа Сталіну і дайте його всім членам політбюро». Та Сталін не був сентиментальним. Він дуже різко виказав своє невдоволення листом В. Фурера і наголосив, що той був нечесною людиною. М. Хрущов, як і Л. Каганович миттєво поміняли свою точку зору на колишнього товариша по роботі. Хрущов виказує думку, що Каганович

боявся, що Сталін довідається, як він ридав над листом В. Фурера [8]. Так виглядали особисті відносини в керівних колах в тридцяті роки.

До речі, щодо плачу і ридання під час спілкування вищих керівників України. Вони, судячи зі спогадів, не були виключенням. Плакали і ридали особи, які безжально відправляли людей на муки і смерть. Причину такої аномалії повинні досліджувати, мабуть, не історики, а фахівці інших галузей науки. Автор лише хоче підкреслити – плакали і ридали не хлипкі інтелігенти, а люди, які і фізично і морально виглядали дуже впевнено. Коли М. Хрущова знову призначили на керівну роботу в Москву, то він рекомендував на своє місце в Україні Л.Г. Мельникова. Хрущову у Москві було доручено наглядати за українським керівництвом. Якось він прочитав передовицю центральної української газети, розгнівався і відразу ж зателефонував керівнику України Л. Мельникову. Розмова була жорсткою, Л. Мельников виправдовувався, а потім розридався [9]. Автор із спогадів очевидців знає, що Мельников був дуже самовпевненим, зовсім не боязким і міг постояти за себе. Як же так сталося, що він розплакався як хлопчисько? Можна лише припустити, що тон і зміст розмови з ним Хрущова несли щось страшне для Л. Мельникова. Такі були відносини у верхах. І хоча даний факт проявився в кінці сорокових років, він є ілюстрацією стосунків у вищому керівництві України, що затвердилися в тридцяті роки.

Представлений вище аналіз дозволяє зробити наступні висновки. Особисті відносини у колі вищого керівництва України наприкінці 30-х років ХХ ст., так як їх змальовує М.С. Хрущов, мали свою специфіку. А саме: на відміну від відносин у середовищі пересічних українців вони включали в себе такі складові, як перманентна конкуренція за прихильність верховного правителя Сталіна, як постійний страх втратити владні повноваження, а з ними і життя. До цього додавалися ще й інтриги з боку НКВД, які необхідно було спростовувати і за допомогою Сталіна, якщо він цього бажав, нейтралізувати. На особисті відносини керівників України значно впливав і страх потрапити в «націоналісти». Це також, у порівнянні з Росією, було специфікою України. М. Хрущов підкреслює, що важливу роль в особистих відносинах грав характер людини, і тому він намагався підібрати для роботи в Україні людей з відповідним характером. Однак, очільник НКВД України призначався безпосередньо Москвою і лише формально був підвладним М. Хрущову. Враховуючи тільки цей факт, можна стверджувати, що особисті відносини між Хрущовим і очільником НКВД не могли бути приязними. Постійна підозріливість, яка була складовою поведінки вищих керівників, викривляла нормальні людські відносини між ними. Особливо це проявлялося тоді, коли виникала підозра, що на особу може бути навішений ярлик «ворога народу». Так було у відношенні колег до очільників республіки С. Косіора і Г. Петровського наприкінці тридцятих років. Правда, бували і випадки, коли клопотання Хрущова про керівників, підозрюваних НКВД у змові, закінчувалися поразкою чекістів, але це було лише тоді, коли Сталін підтримував Хрущова. В іншому разі НКВД, як правило, жертву не відпускав. Саме Сталін визначав, яким повинно бути відношення до того чи іншого керівника з боку його колег. Недовіра один до одного, підозріливість у вищому керівництві, яка сформувалася саме в тридцяті роки, перейшла і в наступні десятиліття більшовицького правління. В колі правителів існувало правило: якщо тобі про щось не говорять, то й не питай, значить Сталін вважає, що це тобі знати не потрібно. Така постановка питання не могла не породжувати в особистих відносинах керівників з одного боку певну заздрість, з іншого – зверхність. Зокрема, Сталін у тридцяті роки ніколи не говорив з Хрущовим на військові теми, хоча між ними, як зазначає автор мемуарів, були непогані особисті стосунки і в Україні, якою певний час керував М. Хрущов, виготовлялася важлива військова продукція, в тому числі найсучасніші танки.

Можна поставити питання: чи завжди зміст мемуарів М. Хрущова відповідає історичній істині? Скоріше – ні, не завжди. Він людина, а людська пам'ять може підводити. Сюди слід додати, що мемуарист, як правило, не хоче здаватися в очах читачів у негативному вигляді і тому намагається не згадувати про свої непривабливі вчинки. Цей недолік не оминув мемуари Хрущова, але в цілому він прагнув реально відтворити відносини в колі вищого керівництва України наприкінці 30-х років ХХ ст. і його спогади можуть служити важливим джерелом для історичної науки.

Література:

1. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938), 2013 / С.В. Кульчицький, В.Ю. Васильєв, Г.Г. Єфіменко та ін. (Відп. ред. В.А. Смолій). Київ : Інститут історії України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 11.10.2019).
2. Гогохія Н.Т. «Соціально чужі елементи» в українському суспільстві 1929–1939 рр. та засоби їх адаптації до механізмів соціальної інженерії тоталітаризму. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. Т. 2. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5104> (дата звернення: 11.01.21).
3. Горбачев М. Жизнь и реформы. Книга 1. URL: https://royallib.com/book/gorbachev_mihail/gizn_i_reformi.html (дата звернення: 08.02.21).

4. Джилас М. Лицо тоталитаризма. Москва : Новости, 1992. 544 с.
5. Каганович Л. Памятные записки. Москва : Вагриус, 2003. 671 с.
6. Сидоренко С. Українська людина в умовах тоталітарної системи 30-х рр. XX ст. *Гуманітарні виміри трансформації вищої медичної освіти* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 17-18 травня 2018 р. URL: https://www.researchgate.net/publication/327720471_Ukrainska_ludina_v_umovah_totalitarnoi_sistemi_30-h_rr_XX_st (дата звернення: 12.02.23).
7. Христова Ю.В., Рец В.В. Механізм здійснення масових репресій в УРСР у період «Великого терору» 1937–1938 рр. у контексті «куркульської операції» *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2019. Том 30(69) № 4. URL: http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/4_2019/4_2019.pdf (дата звернення: 23.01.21).
8. Хрущев Н. Воспоминания. Время. Люди. Власть. Книга 1. URL: https://royallib.com/book/hrushchev_nikita/vospominaniya_vremya_lyudi_vlast_kniga_1.html (дата звернення: 10.11.19).
9. Хрущев Н. Воспоминания. Время. Люди. Власть. Книга 2. URL: https://royallib.com/book/hrushchev_nikita/vospominaniya_vremya_lyudi_vlast_kniga_2.html (дата звернення: 10.11.19).
10. Чучалін Олександр. Монастирі Київської єпархії в умовах реалізації радянської моделі державно-церковних відносин (1920–1930-ті роки). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2020. Чис. 22. DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.05>. URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/169/122> (дата звернення: 10.02.23).